

Др Драгана А. Грбић

НЕБО СРПСКОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА*

У човековом односу према небу у 18. веку огледао се развој просвећеног ума и борба против предрасуда и сујеверја. Истовремено тај однос открива и битну разлику између поетике епохе просветитељства и претходних епоха. У раду се анализирају представе неба у српској литератури 18. века на основу примера из дела најважнијих представника просветитељства попут Јована Рајић, Захарије Орфелина, Димитрија Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића. У оквиру корпуса профилисаног тако да му се приступа кроз објектив усмерен ка небесима настоји се поставити хипотеза о могућој типологији српског просветитељства.

Кључне речи: просветитељство, небо, Јован Рајић, Захарија Орфелин, Димитрије Доситеј Обрадовић, Атанасије Стојковић.

Да би се на прагу трећег миленијума и треће декаде 21. века боље разумело једно доба удаљено од нас три столећа потребно је усмерити поглед ка небу, јер је вертикала између човека и сунца, као централног симбола не само просветитељства него и извора знања и духовности, постала дефинишућа за хомо сапиенса још оног тренутка када је, одвојивши поглед од земље и усмеривши га ка небесима, проходао усправно потрудивши се да у свом еволутивном напретку „не иде мален испод звијезда“.

Слика нашег, вештачком светлошћу загађеног, вечерњег неба на којем се уз мало среће међу мноштвом сателита понекад може уочити и треперава светлост понеке звезде, суштински се разликује од слике небеса човека Века Светлости. Та драстична разлика је одлучујућа, јер је без јасне свести о њој немогућно разумети не само поетику епохе просветитељства, него ни дух нашег времена који, са једне стране, почива управо на тековинама просветитељства, а са друге, помало парадоксално, управо то му је и одузело „таблу“ на којој су просветитељски патенти скицирани.

---

* „Писци предстандардног периода српског књижевног језика и њихова дела“, Матица српска, Одељење за књижевност и језик.

Већ у (пролећно) предвечерје кад жамор свакодневице утихне повлачећи се пред Сиријусом или првим зрацима Луне просечан осамнаестовековни човек сусретао би се са недокучивим тајнама универзума, са Богом, са Собом. Како би вече одмицало у ноћ, а загледаност у озвездана небеса побуђивала (само)рефлексију, унутрашњи дијалог постајао би све гласнији док се на крају глас просвећеног човека (не)моћног пред тајнама универзума не би утишао шапатам несвесног света снова. Драстична промена човекове перцепције како неба тако и Сопства поклопила се са најранијим импулсима европског просветитељства, а у великој мери је проистекла из имплицитних или експлицитних дијалога о месту бога и/у човековом (под)свесном инспирисаних представама неба.

Отуда овај рад представља скицу за једну хипотезу о типологији српског просветитељства, која би се могла поставити на основу загледаности у небеса њених најрепрезентативнијих аутора попут Јована Рајић, Захарије Орфелина, Димитрија Доситеја Обрадовића и Атанасија Стојковића. Ако бисмо на основу наше осамнаестовековне литературе сачинили антологију цитата о небу, јасно би се указали поетички обриси српског просветитељства. Имајући у виду концепт рада и ограниченост простора немогућно је побројати и анализирати све контексте у којима се једна од кључних речи просветитељске поетике појављује у опусима њених најистакнутијих представника, него се разматрају само представе неба које се показују значајним за типолошка нијансирања поетике. Ова ограда се у првом реду односи на методолошки приступ, јер би било ненаучно на основу само неколико анализираних примера успостављати типологизацију, која рег се подразумева уопштавање на основу препознатљивих понављајућих параметара извучених из мноштва анализа са циљем откривања извесне парадигме у датој појавности. Стога рад представља полазиште за хипотезу проистеклу из целовите анализе означеног корпуса, која ће бити поткрепљена само најилустративнијим примерима.

* * *

Као увод у хипотетичка разматрања о важности односа према небу за профил једне епохе сликовито могу послужити визуелне представе неба које су се мењале кроз векове. Прелаз не из једне епохе у другу него пре из једног доба у друго уочава се ако се пажљивије погледају ликовне представе вечерње природе из осамнаестог века, које се већ на први поглед битно разликују од сродних слика претходних векова, а посебно од оних из средњег века. Та уочљива разлика посебно је присутна на оним илустрацијама ноћног неба које представљају неку неуобичајену космичку појаву, попут комете, супер-нове, помрачења месеца или коњукције планета. Наиме, док се на осамнаестовековним ликовним представама ове врсте могу уочити представе љубопитљивих људи загледаних у небеса, који у друштву других

или самостално посматрају, испитују и просвећеним умом покушавају да докуче космичке манифестације, на супрот томе, на средњовековним представама исте мотивске структуре улице вечерњих градова су потпуно пусте¹. Зашто? Страх у потоњем случају, односно радознали ум жељан знања који савлађује страх у случају просвећеног човека, крију одговор.

Иза страха од звезданог неба, посебно ако је на њему била видљива још и нека неуобичајена космичка појава, крила се бојазан од Свевишњег и могуће одмазде за човекове грехе. Страх проистекао из догматског веровања затварао је људе средњовековља у сигурност мрака њихових домова. То пак не значи да је човеку доба просветитељства онтолошки страх био непознаница, него пре да је ипак успео да светлошћу просвећеног ума колико-толико обасја мрак не(по)знања и усуди се да га аналитички посматра, раздвајајући научни од догматског приступа. Иако су реакције биле различите, и човеку средњег века и човеку доба просвећености са заласком Сунца и првим мраком указивала се пред очима *истиа слика неба*, која је у Стојковићевој *Физици* поетски и сликовито представљена „небо као свод у који су закуцани златни ексери“ (Стојковић 1801: 75–76). Нажалост, савременом човеку је та слика ноћног неба осутог ројевима звезда одузета, а помало је парадоксално да је управо развојем тековина просвећеног ума сваки житељ града остао ускраћен за восхититељни угођај који је човека 18. века и подстакао да та небеса освоји. Вештачким светлом загађено небо на прагу трећег миленијума као неко тек полузатамљено „латно“ на којем се не назиру чак ни обриси тих *глава ексера*, који би, ваљда, требало да држе поглед човека прикуцан за небеса, изгубило је статус „објекта“ *per se* за (само)рефлексију, као што је индивидуама прошавших векова нудио просвећујући „благодатни мрак“.

„Обнощъ я украшеное Небо гледамъ, о себи разсуждавамъ, измыслим се изъ овогъ видимогъ свѣта и самномъ самимъ есмъ. Обнощъ я учим да я нисамъ само тѣло, но дасамъ и духъ. Обнощъ я умомъ моимъ прелазимъ преко травомъ обрастѣных, гробовъ братіе мое коя су се преже мене преобразила, и коя ме у дивному вѣчности вертограду съ распростертима рукама чекаю.“² (Стојковић 1801: 75)

¹ Види прилог бр. 1 и бр. 2.

² На другом месту такође у *Физици* Стојковић развија даље мисао о снажној слици ноћи која позива на интроспекцију, на спознавање себе, света око себе и Свевишњег: „Да помислимо да э мрачна нощъ одежду свою ветъ на созданіе распростерла и все у глубокое и ужасное молчание покрыла и тако звѣздамъ прилику дала, свѣтъ свой еще выше намъ показывати. Каковасу ово прекрасная позыванія къ размышленію! Какове велике и высочествене мысли не мораю овладати онимъ кой ово позорище съ пристобынимъ разсужденіемъ гледа! Кто небы забравію за нѣко время сладость сна дабы се красотомъ овогъ явленія услаждавати могао! Како сіясетъ златомъ извезена одежда нощи! Како насъ съ святимъ страхопочитаніемъ и молчаливымъ восхитеніемъ покрыва! И у самой темноты нощной познаям я создателя естества, кой э, у время кадсе великолѣпіе земно у темную сѣнь сокрыва, человѣку оне удалѣне предмѣте къ разсужденію и величайшемъ удивленію предложію. Не

Овај цитат показује да је таква перцепција неба истовремено позиционирала субјекта ка будућности, инспиришући га на велика дела и мотивишући га да до краја искористи сопствени потенцијал за самореализацију на путу просветитељске индивидуације; али га је, са друге стране, усмеравала и ка прошлости, јер је небо као „гробов братије“ подсећало субјекта на велика дела његових претходника која су га кроз ту осну повезаност неба и земље враћала коренима традиције и усмеравала да следи идеале предака који су се својим делима винули у звезде. За разлику од средњовековног човека или човека доба просвећености који су се самосозерцавали у небеској тами, коју је као какво божанство у *Фисици* апострофирао Атанасије Стојковић: „Благодатный мраче! Ты тѣшъ мене у велике тайне посвятити“ (СТОЈКОВИЋ 1801: 76), лик савременог човека се можда још само замућено огледа у црном рефлексу екрана уз звуке усамљеничке тишине у којој се клања једино још „неонском богу којег је створио“, попут оног у песми *Звуци тишине* (*The Sound of Silence*).

1. „ДЕФИНИЦИЈА“ НЕБА објављена пред крај просветитељске епохе, 1792. године у Бечу, у *Малом буквару за велику децу* Михаила Максимовича као да сумира отклон ове поетике од поетика претходних епоха.

„Небо: Ако э прологомъ веровати, то у пређашним временма многи монастири съ неба одело добіяли су, а садъ кадъ чое у цени дигле се, и данакъ повисіосе, небесный овай транспортъ изостаде. Изъ тогъ войсти-ну заключавати валя, що и самомъ Богу ове халине више угодне нису“ (1792: 24).

У ове две духовите реченице сажете су неке од кључних премиса поетике српског просветитељства. У првом реду је 1. критика претходног типа литературе „пролога“ тј. епохе средњег века, о чему је још оштрије и такође уз примесе хумора писао и Обрадовић; потом 2. формулација „ако је пролозима веровати“ имплицира императив *sapere aude!* тј. позива на критичко мишљење као централни концепт епохе, те истовремено проблемски доводи у питање неспорни ауторитет религије који је она у претходној традицији уживала; 3. даље се уводи хумор као механизам манифестације критичког мишљења широко прихваћен у поетици просветитељства услед учинковитости да на читалачку публику снажно делује хумором насупрот високопарном стилу религијских текстова на које реферише; и најзад 4. увођењем релације Бог–манастир јасно се показује двополни однос просветитељства према религији. Са једне стране, оштро се критикују институције религије и поједини представници преко којих је вера народу посредована; а са друге, неупитан је однос према вери као таквој, јер је чак и највећи „атеиста и јеретик от свију просвештених“ – Доситеј, експлиците истицао

само день проповѣда чудеса всемогущества Божія, но и една ноць другой велегласно славу его возглашава.“

веру у Бога док је сумњао и критиковао поједине религијске праксе и морал одређених клирика.

Какве је, дакле, поетички дефинишуће рефлексije нудило осамнаестовековно небо просечно просвећеном посматрачу, односно, за почетак нека буде постављено питање шта се све могло видети на осамнаестовековним небесима? Српска литература 18. века бележи посматрање а) Сунца, Месеца, звезда, појединих планета, комета, метеора, дуге; б) свеже конструисаног балона на врућ ваздух; в) аждаја, змајева, вила, вештица; и г) анђела па чак и манфестације Свевишњег. Каталог побројаних појмова открива дијапазон просветитељске перцепције неба од фактографско-научне (астрономије, физике, хемије, натуралне философије и механике), преко митолошко-фикционалне и фолклорно-традиционалне до теолошко-философске. Ако се пажљиво анализирају контексти у којима се небо у делима српских просветитеља помиње, јасно се показују различита типолошка обележја поетике просветитељства, те је у тим представама могућно препознати елементе 1. философско-идеолошког просветитељства; 2. популарног просветитељства; 3. религијског просветитељства; и 4. научног просветитељства.

У најважнијем научном делу ове епохе које је на њеном крају понудило најисцрпније објашњење неба, прва реч, сасвим симболично, гласи као име главног представника српског просветитељства. У *Предисловију читашељу Стојковићеве Фисике* стоји:

„Господинъ Доситвей Обрадовичъ открыо у поучителнихъ своихъ баснахъ желание свое да би се какови Сербин нашао кои би Фисику на своему језику за род свои издао. Я се весма радуем да э на мене жребие пало исполнити желание славнаго оваго мужа.“ (1801: [1])

Будући да се његовим именом отвара најобимније дело природних наука објављено 1801. године, којим је на својеврстан начин кроз бројна и исцрпна научна разрачунавања са сујеверјем и некритичким па чак и магијским мишљењем на крају епохе крунисана просветитељска поетика, при овој анализи ће се поћи од поимања неба у опусу Димитрија Доситеја Обрадовић.

2. ДОСИТЕЛЕВО НЕБО. Готово да нема ниједног његовог дела у којем небо није бар једном поменуто. Небо као да је у његовом видокругу стално – када је реч о „небесном оцу“ и „небесном дару“ (ОБРАДОВИЋ 2008: 33–34); о старом топосу небеске промисли као извору инспирације: „Зато, ако ме промисал неба сподоби, о подобној материји и унапредак ћу састављати и издавати“ (ОБРАДОВИЋ 2007в: 9); или о још старијем топосу књиге природе у којој се огледа лице и дело божије (ОБРАДОВИЋ 2007а: 59)³; о небу на којем се огледа

³ Јован Рајић у *Точном изображенију кайихизма* такође развија идеју, која не само да карактерише његов опус, него указује и на циљ његовог стваралаштва у целини – писање богоугодних дела у славу Творца, што такође објашњава читањем из Књиге Природе.

етички кодекс и врлине оличене у Христовом лику; о посве сентименталистички интонираној дескрипцији личног посматрања „восхититељног“ ноћног неба која се јавља као реминисценција на једну вечерњу шетњу од Раковца до Карловаца са Јосифом Јовановићем Шакабентом – „Какови су били о преукрашеноме с бешчисленим звездама и ведром небу разговори!“ (Обрадовић 2008б: 33). Небо помиње и када проповеда у Далмацији, али и кад слуша и преводи Цоликоферове проповеди у Германији. Спрам овог само делимичног низа дало би се закључити да небо заузима најузвишеније хијерархијско место у његовом опусу. Међутим, Обрадовић ће свог читаоца изненадити чињеницом да је у његовом просветитељском концепту небо заправо „подређено“ и то ни мање ни више него једном од најважнијих књижевних жанрова епохе просветитељства – поучитељној басни: „Небо, земља и све ствари басни се подлажу,/ и науке превисоке чрез њу се предлажу“ (Обрадовић 2008а: 19). Те науке *превисоке* односно теологија, философија и метафизика као науке о сублимном у непосредној су вези са најважнијом представом неба у његовом опусу. У делу које је намеравао да као прво објави у Лајпцигу и тиме отпочне своју списатељску каријеру, Обрадовић је у програмском цитату који је поставио као мото, амбициозно изнео циљ своје целокупне просветитељске делатности. Цитирајући стихове о небу, према његовом мишљењу најуспелијег владара доба просвећености, Фридриха Великог, у *Совјејшима здравајо разума* сажео је своју просветитељску мисију:

„Laissons dans les cieux les sciences tres sublimes,
Travaillons dans le monde à detruir le crime.
Превисока мудростъ некъ на Небу стои,
изтребити съ света Злобу, то су труди мои“ (1784: 71).

Смисао ових стихова треба разумети у контексту његовог опуса, а у првом реду спрам Обрадовићеве окренутости практичној философији. Цитирајући Фридриха Великог, који се ослонио заправо на Цицерона и Сократа у *Посланици маркизу Д'Аржансу*, одакле су преузети ови стихови, Обрадовић је као и његови претходници поручио: оставимо по страни небеса и науке о небесима тј. теологију, философију и метафизику, а позабавимо се практичним стварима и конкретним проблемима на земљи. Следећи Сократа и Цицерона, успешан рецепт за тај концепт практичног просветитељства понудио је Фридрих Велики, који је као одговарајућу замену за небеске науке предложио „науку о животу“ односно етику и морал (Грбић 2018: 361–389).

Обрадовић је, преузимајући мото-стихове о небу из антике, односно од владара који је својом просвећеном политиком штитио најхрабрије мислиоце епохе попут Волтера, Канта и Еберхарда, дефинисао себе у првом реду као практичног наравоучитељног философа тј. етичара. Како је рецепција Обрадовићевог опуса показала, просветитељску мисију остварио је управо следећи Фридрихов апел за опонашање Сократовог чина „скидања“

философије са небеса на земљу⁴. То је био идеал зрелог материјалистичког просветитељства, које се, не философирањем и метафизичким спекулацијама, него инсистирањем на унапређивању конкретних и практичних аспеката живљења и наравоучителне философије, развијало и остваривало своју сврху. Овакав просветитељски концепт потврдио је не само својим опусом, него још важније, својим чињењем, а у првом реду својим доласком у устаничку Србију у којој је поред Богословије опредељене за изучавање управо превисоких небеских наука, одмах по доласку најпре установио секуларну Велику школу, а као попечитељ просвете старао се до смрти о образовању свог народа, и то званично у институционалним оквирима. Сва Обрадовићева дела су смештена унутар оквира омеђеног етичким кодексом и на тим основама постављене практично усмерене философије образовања, са јасном интенцијом да она не остане само у литерарним оквирима него да буде и правно дефинисана, што је имало јасно профилисану политичку сврху. Отуда проиходи да је просветитељство Димитрија Доситеја Обрадовића у правом смислу те речи било практично просветитељство ослоњено на све гране практичне философије са израженом идеолошком компонентом.

3. ОРФЕЛИНОВО НЕБО. Када је реч о диференцирању типова просветитељства у савременој литератури се најтананије полемике воде око успостављања границе између практичног просветитељства, са једне стране, популарног просветитељства, са друге, па чак и примењених аспеката високог просветитељства, са треће. У нашој просветитељској литератури, коју добрим делом чине дела (културног) превођења, није било тако развијених полемичких дискурса каквима се одликују, на пример, литературе француског, немачког или шкотског просветитељства, те је стога врло тешко прецизирати микропоетичке оквире присутне у просветитељским делима Западне Европе. Међутим, неки основни елементи се ипак могу препознати. У том кључу се у литератури већ дискутовало о нијансама присутним у практичним и популарним аспектима просветитељске поетике Димитрија Доситеја Обрадовића и Захарија Орфелина (Остојић 1923; Николић 2007: 155–211; 2012: 77–88), а за потребе овог рада те поетичке нијансе ће бити осветљене на примеру њихових писања о небу.

У *Вечном календару*, објављеном годину дана пре претходно анализираних Обрадовићевих мото-стихова, у другом параграфу првог поглавља одељка „СѢ цѣломъ мѣрѣ“ дата је следећа дефиниција неба: „Сіе нами неизмѣримое мѣсто, въ коемъ безчисленая великая и круглая тѣла, которыѣ Бгъ въ наилучшемъ порѣдкѣ поставиль, находятъся, нарицаемъ небо“ (1783: 120).

Тихомир Остојић је у обимној студији *Захарија Орфелин живои и раму* (1923) утврдио да је уџбеник Адама Данијела Рихтера за природне науке

⁴ Поред есеја „О злоби“ из *Совѣѣта здраваго разума* објаснио је Обрадовић још на два места у свом опусу ову метафору – у „Нравоученију“ уз последњу 160. басну *Ласѣавица и ѣроче ѣѣице* (ОБРАДОВИЋ 2007б: 199); и у *Собранију разних наравоучиѣлних вѣѣиѣј* (ОБРАДОВИЋ 2008а: 30).

Lehrbuch einer für Schulen faßlichen Naturlehre представљао основу за централни део *Вечної календара* и дао врло систематичан преглед анализе Орфелиновог превода немачког уџбеника физике намењеног гимназијском (лицејском) образовању. Сасвим у методичком духу ондашњег образовног система који је посредовао знања у форми питање-одговор, а што је заправо било непосредно ослоњено на методичку праксу наставе катихизма предвиђене за ниже разреде, Рихтер је на питање „Шта је небо?“⁵ понудио дефиницију коју је врло тачно превео Орфелин. Из те катихетичке позадине просијава и у овој дефиницији теолошки концепт неба као простора испуњеног небеским телима која је у савршеном поретку створио Бог.

Бог као агенс присутан је и код Рихтера и код Орфелина. Међутим, у немачком оригиналу овај детаљ је врло кратко објашњен у *Предговору* са намером да теологија даље уступи простор природним наукама, пошто аутор сматра да се о спознаји Бога осим из Светог писма једино још може учити из књиге природе⁶. Имајући на уму своју читалачку публику, Орфелин је осетио потребу да основни текст знатно допуни. Поред тога што наслов оригинала не преводи као „наука о природи“, него га мења употребљавајући реч из библијског дискурса *Съ созданіи міра*, он у истом тону свој предговор преводу физике отпочиње реченицом „Бгъ создалъ міръ, и вся еже въ міръ изъ ничего“ (1783: 106). Орфелинов увод у Рихтерову физику чиста је парафраза неколико поглавља из *Књиге Посѣања*, чега у оригиналу нема, а који су сасвим у складу са његовим концептом *О сѣварању свейта*. Пре него што отпочне превод немачког уџбеника он ће свој предговор *Науци о ѿприроди* закључити библијском поентом: „Міръ сей видимый созданъ Сѣ Бга въ шесть дней, хотя Бгъ [...] Вся вещи, которыя Бгъ во оныя шесть дни изъ ничесого сотворилъ“ (1783:106).

Остојић је сасвим оправдано приметио да је Орфелин свесно поставио научни поглед на свет унутар теолошких оквира, тиме што је *Вечни календар* компоновао тако да физици претходи календарски, а следује хроничарски и летописни део о Старом и Новом завету праћен историјом хришћанске цркве. Претпоставка је да је тим приступом желео да придобије читалачку публику, иначе несвиклу на научну литературу, те да јој кроз познат и прихваћен религијски приступ „разбије сваку скрупулу о природним наукама“ (Остојић 1923: 187). Да ли је Орфелинова намера била да преименовањем наслова и таквом композицијом елементарно описмењеној читалачкој пу-

⁵ „Was ist der Himmel? Diesen für uns unermeßlichen Raum, in welchem sich die unzählich grossen und runden Weltkörper, die Gott in der schönsten Ordnung zusammen gestellt hat, befinden und bewegen, nennen wir den Himmel“ (RICHTER 1779: 25).

⁶ „Gewiß, außer der heil. Schrift ist kein Buch, aus welchem junge Gemüther gründlicher lernen könnte: Es ist ein Gott! als aus dem Buche der Natur, auf welches uns selbst der Geist Gottes weiset. Denn aus dem Daseyn der Welt erkennet man, daß ein Schöpfer ist, daß er ein allmächtiges, allweises und allgütiges Wessen sey, und der Atheisten und Freigeister würden weniger werden, wenn sich nur ein größerer Eifer finden wollte, in dem Buche der Natur nach dem Schöpfer, nach seinen Eigenschaften und Vollkommenheiten zu forschen“ (RICHTER 1779: [2]).

блици сервера разрачунавање са сујеверјима које би она у том „духовном сендвичу“ лакше прогутала?

Свест о степену (не)образовања публике показује аутор *Вечној календара* у још једном разликовно битном елементу у односу на оригинал, а то је кокетирање са астрологијом. Као насловну илустрацију гравира *скојо-кружије* односно зодијак. Овај термин је као словенски превод иронично у својој *Фисици* понудио Стојковић, оштро осудивши у народу распрострањена веровања упућујући и на свог „претходника“ Орфелина (Стојковић 1801: 164–165). Орфелин у поглављу у којем Рихтер годишњу путању сунца по небеском своду кратко објашњава кроз сазвежђа, широј публици познату под називом хороскопских знакова, у преводу додатно илуструје графичким симболима, а да би материју публици учинио јаснијом, чак је и табеларно представља.

У том позиционирању физике у *Вечном календару* између вере, са једне стране, и сујеверја, са друге, огледа се популарна природа Орфелинове просветитељске поетике, који је имајући на уму степен (не)просвећености своје публике, свесно тражио начина да допре до ње. Из насловне илустрације *Сиварање светиа*⁷ на којој је приказан Творац који левитира изнад рајског пејсажа у којем Ева нуди Адаму тек откинуту јабуку, док га са десне стране обасјава светлост Сунца, а са леве Луна, иза леђа му трепери покоја звезда, а он овенчан ореолом у чијем су рубу представљени симболи хороскопских знакова бди над тек сагрешеном људском врстом, чак и неписмен човек, а не само непросвећен, одмах разуме о чему је у овој публикацији реч.

У намери да се као сваки прави просветитељ обрачуна са сујеверјем и упути било на правоверје, било на пут здравог разума, и Орфелин при овом својеврсном примеру културног превођења немачког уџбеника тражи праву меру за своју публику. Та амбиваленција долази посебно до изражаја у одељку посвећеном најпопуларнијим космичким појавама у 18. веку – кометама. Као одговор на питање „Какво дејство имају комете?“ Рихтер закључује да се „значање комета и утицај других планета на људске радње и слично у наше просвећено време убраја у астролошке снове и женске бајке, те да их нико више не сматра за ужас, који нешто лоше значи“⁸ (RICHTER 1779: 72) Орфелин овај пасус слободно парафразира, избацујући из оригинала синтагму у *наше њпросвећено време*, која је онолико полемике код истакнутих философа 18. века изазвала. Али и он као и немачки аутор поентира да сујеверја шире астролози, а прост народ им верује: „дабы Кометы и други планеты и зодии имѣли нѣко втеченіе въ человѣческое рожденіе, жиѣ, нравы и дѣла, естъ баснословіе звѣздочетцевъ и простаго народа“ (1783: 149).

⁷ Прилог бр. 3.

⁸ „[...] die Bedeutung der Cometen, und der andern Planeten Einfluß in die menschlichen Handlungen und dergleichen, werden bey unsern aufgeklärten Zeiten, unter astrologischen Träume und Weibermärchen gezählet, und niemand hält sie mehr vor Schrecklichter, die etwas Böses bedeuten.“

Да би тек описмењеном, и на критичко расуђивање још несвиклом, народу, којем је *Вечни календар* у првом реду био намењен, што илустративније објаснио појаве које описује природна наука и тако их разуверио од сујеверја, Орфелин свесно посеже за оним што је народу познато. Подсећа читалачку публику на примере небеских појава, којих у оригиналу нема, али које српски народ у Карловачкој митрополији још чува у свежем сећању, било да их је искусио сам или да су му се у сећање „урезала“ кроз живописна предања предака. Подилазећи укусу читалаштва тиме што у научно-теолошки оквир ниже примере за које је претходно закључио да су „баснословија“, Орфелин покушава да се обрачуна са сујеверјима свесно користећи методе популарне (не)„културе“, путем којих је просветитељство обичном народу тек потребно приближити и омилити. Са тим у вези треба разумети и потез да се превод физике смести унутар календарског жанра 1) који је као периодична публикација био намењена најширој публици, али и 2) био одређен религијским оквиром месецослова маркираних светачким житијима. Неупитно је да су и за Орфелина, као и за Рихтера уосталом, „кометы тврдя, кругля, ☿ Бга въ началѣ создания и постоянна тѣля [...] и самѣ Бгъ увѣщевлетъ насъ, не боятися знаменїи обныхъ. Правда, что Бгъ естественныя вещи, въ знаменїе гнѣва имати употребити можетъ“⁹ (Орфелин 1783: 146; 150).

Безусловно поверење у моћ вере без потребе да се правоверје увија у популаристички прихватљивије кокетирање са сујеверјем присутно је у једном научном спису, такође о кометама, Орфелиновог вршњака, Јована Рајића. Анализирани примери из *Съ созданїи міра* ослоњеног на *Науку о ѝрироди* Адама Данијела Рихтера показују преплитање натуралне философије и натуралне теологије, као две основне научне дисциплине које су у великој мери обликовале, или боље рећи осавремениле просветитељски поглед на свет у односу на претходне епохе. За разлику од тога у Рајићевом научном спису о комети *натурално* ипак уступа пред *ѝеолошким*.

4. РАЈИЋЕВО НЕБО. Будући да смо се опсежно бавили Рајићевим постхумно објављеним делом *Асїролоїическое ѱїисанїе ѱ кометїахъ и свойсїївахъ ѝѣхъже* (Грбић 2010: 428–451; Grbić 2013: 498–504) овом приликом ћемо подсетити на један аспект његовог погледа на небо који говори у прилог поетици религијског просветитељства. Спис о комети Месије (Messier C/1769 P1) написао је током лета 1769. године док је као професор богословских наука предавао у Новом Саду и неколико месеци посматрао комету која је од августа до краја јесени била видљива голим оком.

⁹ У оригиналу стоји: „Cometen sind veste kugelförmige und von Gott im Anfange erschaffene und beständige Weltkörper, welche eine Art von Planeten zu sein scheinen [...] zudem warnet Gott uns auch selbst, daß wir uns nicht vor den Zeichen des Himmels fürchten sollen. Gott kann zwar wohl natürliche Sachen in Zeichen des Zorns und der Gnade machen“ (RICHTER 1779: 67; 72).

Од укупно двадесет краћих поглавља, последњих пет аутор је посветио својствима односно деловању комета, што је била уобичајена пракса ондашње физике, како смо могли видети из претходне анализе поглавља истог наслова из Рихтеровог уџбеника. Док је први део списка посвећен терминолошким објашњењима и научном опису необичне небеске појаве коју је просвећени ум у стању да разуме, захваљујући савладаним законима физике, дотле други део списка показује да исти тај просвећени субјект ипак стрепи од Свевишњег чија се свемоћ у књизи природе огледа, а таквим природним појавама његова воља најављује. Овај амбивалентни став се може сагледати и у контексту једне од основних намера религијске просвећености „да хармонизује веру и разум“, што је у основи било ослоњено на „Спинозин материјални натурализам“ (SORKIN 2008: 6, 8), где су „ствари свакодневног искуства или атрибути Бога, или експресије [модалитети] Божијих атрибута“ (SPINOZA 1996: 15) На крају научне анализе Рајић у том духу закључује:

„ω коихъ примѣровъ довольно увѣдомитися можемъ, что комети хотя и натурални бывають, вѣстники однакожъ суть божія гнѣва и премѣнъ в земли случающихся“ (1984: § 19).

Међутим, будући да је ипак свестан различитих, не само теолошких, него и сујеверних интерпретација, претходно се оградио и указао на „поузданост“ само теолошких извора.

„Сіе обаче безспорно естъ, и тысяшними примѣри освидѣтелствоватися можетъ, яко явленіе Кометъ суть нѣкїи предвозвѣстители праведнаго гнѣва божія, изливаемаго на Землю и Люди, ω чемъ паки мнози сумнятя и за суевѣріе почитають. Но примѣри противная намъ повѣствуютъ яко предъ разореніемъ Іерусалима комета страшень показался возвѣщая паденіе града и разсѣяніе Людей: недѣствоваль однакожъ сія Комета но Богъ, комета же в томъ случаи аки нѣкїй вѣстникъ былъ“ (РАЈИЋ 1984: § 17).

Поред неколико појава комета које су „обележиле“ ток историје, Рајић не само да наводи и примере из *Библије* којима поткрепљује тврдњу да су се одређена историјска збивања подударила са појавама комета, него упућује и на цитат из *Откровења*: „Говори онај који свједочи ово: да, доћи ћу скоро! Амин. Да, доћи, Господе Исусе.“ И у Старом завету звезде и космичке појаве део су природе коју је Бог створио, покоравају се своме Творцу и објављују његову вољу: „Небеса казују славу Божију, и дјела руку његовијех гласи свод небески. Дан дану доказује, и ноћ ноћи јавља“ (*Псалм 19, 2*). Аматерском астроному, а школованом богослову религијски извори су свакако били ближи, те се богобојажљиво ограђивање изјавом да није на њему да предвиђа шта би појава комете могла значити пошто то једино Бог може знати, у односу на претходну научну целину списка доима као амбивалентно клацкање између науке и вере. Међутим, на другом месту поводом уверења

да комете изазивају ратове или друге непогоде, он распрострањено сујеверје научном аргументацијом оспорава, али аргументе на крају ипак поставља у теолошки оквир:

„Но таковое мнѣніе прочіи філософи осмѣвають, Богослови и потопъ и скончаніе Міра не Кометамъ но силѣ божіей воспісують, которіи едини словомъ и мановеніемъ всяческая изъ ничего произвелъ тако тѣмже силнимъ словомъ своимъ таяжде в ничто обратити можетъ“ (РАЛИН 1984: § 16).

Став да наука више не признаје сујеверна тумачења према којима су комете узрочници лоших збивања на земљи, са једне стране, док се, са друге, пружају објашњења која не искључују божански агенс, у вези је са једном посебном проблематиком поетике просветитељства у односу према чудима. Када досегне одређени ниво критичке свести, просвећен ум више у чуда не верује, јер чуда у добу прсвећености више нису могућа. Дејвид Хјум је тврдињом да се не сме и „не може прогласити чудом ништа, ако се дешава у складу са основним законима природе“ (НУМЕ 1748: 85), највише допринео таквој перцепцији чуда у оквиру просветитељске поетике. Отуда се просвећени ум труди да чуда, иако их у потпуности не разуме, бар објасни иманенцијом божанског у природи. *Разумско веровање* као један од кључних постулата поетичког правца религијске просвећености у намери да се успостави хармонија између разума и вере, опробало се и у односу према откровењу. „Религијски просветитељи су признавали разлику да откровење није могло садржати никакву истину супротну разуму (*contra rationem*) али је укључивало истине изнад разума (*supra rationem*), наиме истине откровења нису доступне Разуму али су у хармонији са Разумом“ (SORKIN 2008: 13). Не само у спису *Астѳролојическое описаніе о кометѳахъ и свойсѳивахъ ѳѳѳхъже* него у великом делу опуса Јована Рајића присутне су сличне идеје.

5. Столковѳево небо. Чуда су, дакле, у поетици просветитељства заузимала посебно место. Поред оштрог обрачунавања са „немогућим чудима“ односно сујеверјима, као и посебног односа према „могућим чудима“ као иманентном обележју божанске природе у којима се религија откровења објављивала, просветитељство је фаворизовало једну посебну врсту „чуда“ која нису проистекла нити из верујућег ума, али ни из неизображеног разума, него из просвећеног. Својеврсна чуда просвећеног ума била су брилијантна научна достигнућа 18. века која су покретала напредак човечанства попут открића хемијског елемента водоника, вакцине против малих богиња или парне машине. Такво једно људском руком конструисано чудо појавило се на небо изнад француског града 1783. године:

„Било ми је негде у торби јошт око педесет дуката, но ове сам рад био заштедити, да ш њима идуће јесени у Париз пођем, да се тога чуда

нагледам: како Французи, ка и остали људи без перија, пак као виле по воздуху лете“ (Обрадовић 2007в: 21).

Балон на врућ ваздух представљао је не само производ просвећеног ума који се усудио да мисли и своје образовање конструктивно и иновативно искористи, него исто тако и производ једног одважног човека који се усудио да крочи у небеске сфере, које су до тог тренутка биле резервисане искључиво за божанства. Та чињеница да се просвећени човек дрзнуо да дирне у седиште божанства, трајно је променила развојни курс не само поетике једне епохе, него читавог човечанства. Отуда се овај конструкт браће Монголфије показује као крајњи обрачун просвећеног ума са сујеверјем, којем је Атанасије Стојковић у *Фисици* посветио читаво једно поглавље *Шари аеросџајически* (Грбић 2015). Стога не изненађује што на једном месту аутор поентира да оно што није пошло за руком митској свести оличеној у примеру Дедала и Икара, коначно је успело просвећеној.

За разлику од Обрадовића који балон одушевљено, али врло кратко у свега једној реченици помиње и то само неколико месеци након конструисања и успешног полетања са људском посадом, Стојковић пише врло опширно поглавље о балонима скоро двадесет година након овог научног открића. Сходно временској дистанци он је у кључу научног дискурса *Фисике* описао развој овог патента који заиста јесте представљао до тада највеће виђено чудо. Користећи управо тај „невероватни“ потенцијал једног научног достигнућа он га је истовремено употребио као најбољи могући илустративан пример у функцији просветитељског дискурса критике сујеверја. У Стојковићевом делу балон на врућ ваздух више није представљао чудо, као што је био случај са описима балона током осамдесетих и деведесетих година 18. века. За њега је балон израз крајњег домета оновремене науке, последица експериментисања и научног развоја. Отуда је балон као објекат просветитељске поетике важан, јер се његовом перцепцијом како од стране просвећених, тако и од стране непросвећених посматрача свима подједнако „објавила“ вера у прогресивни потенцијал просвећеног разума, као што се вековима раније у разним божанским чудима, која су ипак била доступна само просветљенима, откривала тајна религије.

Насупрот научним „чудима“ попут балона, „зрителних труба“ тј. телескопа микроскопа, барометра и сл. која је подизао на пиједестал науке у свом тротомном делу, Стојковић се оштро обрачунавао са веровањем у немогућа чуда тј. сујеверја. Овај обрачун је схватио као својеверсну научну мисију, што се огледа у композицији *Фисике*, јер је након сваког тематског одељка додао још једно закључно поглавље, увек истог назива – *Сујеверја*. У тим поглављима је научним аргументима оповргавао у народу распрострањење бесмислице, укључујући и једну тврдњу о смаку света, чему је допринео његов „претходник“ у физици, Орфелин. Стојковић иронично закључује да је Орфелин овом сујеверју „утекао“, преминувши пре него што се његова прогноза обистинила, али је књигу оставио да лоше утиче

на бујну машту читалаца. У поглављу *Комети нису њредвозвѣсѣишељи зла* критикује тврдњу из *Вечної календара* да ће Земља бити уништена у налету једне комете.

„онъ овому разрушенію дакле утекао, книга обаче нѣгова э остала. Всякій дакле ню читаютьи мора се страшити, да нетѣ оваковый комета сестры своей – нашей земли – кой день на посѣщеніе дойти“ (1801:140).

Стојковић није сасвим праведан према Орфелину, јер иако Орфелин заиста јесте у једној реченици прогнозирао судар комете са земљом, ипак је у поглављу посвећеном кометама у целини настојао да се против сујеверја распрострањених у народу бори. Међутим, разлика између њега и Стојковића јесте у томе што је он, како је претходно објашњено, у представљању научних истина кокетирао са оним што је народу било блиско у форми популарне или фолклорне културе, и то је кључни моменат који научника Стојковића провоцира. Јер и Стојковић је имао исте намере као и Орфелин, а свакако је био свестан да мора научно штиво прилагодити хоризонту разумевања своје публике, о чему сведочи једно писмо писмо које је упутио свом пријатељу Добровском.

„Само Вас при томе молим да не изгубите из вида циљ који сам имао приликом писања овог дела. А то је искорењивање сујеверја и оних за људски род штетних предрасуда, које су у мом народу скоро безбројне“ (Стојковић 2015: XX).

Иако овај кратки исказ може навести на закључак да Стојковић тај циљ чак претпоставља научној сврси *Фисике*, јер тиме оправдава одређене научне мањкавости свог дела, ипак је он у целини држао до чисто научног погледа на свет и није пристајао на компромитујуће компромисе повезивања астрономије са астрологијом или сличним механизмима у намери да својој публици подилази. За разлику од *Вечної календара* који је био намењен широким народним масама, *Фисика* је ипак била тротомни уџбеник намењен званичном образовном систему. Тај бескомпромисни научни дискурс се најбоље огледа управо у тим завршним поглављима тематских целина, где аутор наводи у народу распрострањена „баснословија“ и анегдоте о неразумним људима, нимало их не штедећи.

Због просторне ограничености осврнућемо се само на другу целину првог тома *Разсуждение о шѣлахъ изъ коихъ цѣлѣй свѣтъ состиши* (Стојковић 1801: 160–161, 164, 166) које затвара поглавље број седамдесет повећено сујеверјима у вези са небом, звездама, кометама и другим небеским телима. Док је у претходна четрдесет и два поглавља кроз научне анализе дефинисао шта небо и сва небеска тела и појаве *јесу*, Стојковић у последњем поглављу врло духовито исмевајући сујеверје поентира шта *нису*. Небо, на пример, није нити кожа нити нека тврда разапета ствар између звезда о коју

би човек могао ударити главом. На небу се не кују ни новци, те људи на Богојављење узалуд по целу ноћ у небо гледају, чекајући да се оно отвори и падне им једна „мерица новаца“, јер ако су жељни новаца, ваљало би засукаати рукаве и радити а не у небо зверати. Звезде падалице нису робови који беже из тамнице, а на Месецу не живе Каин и Авељ и деца не треба у то да верују, чак иако их очеви, као мудре главе породица, у то уверавају. Планете немају никаквог утицаја на човечији живот, те у рожданике и скотокружја нипошто не треба веровати. Када се сунце помрачи то није зато што се оно рвало са месецом, јер та два небеска тела не стоје тако близу једно другом као „овај сиромах што мисли да су они тако близу као он и негова лудост“. А једна поука у вези са еклипсом Сунца, коју би ваљало и данашњој публици чешће понављати, јесте да тада нема потребе покривати воду у бунару или склањати стоку са поља у торове, пошто им се ништа зло неће десити. Кога треба сматрати одговорним за такво стање Стојковић имплицитно поручује, поентирајући поглавље сатиричном анегдотом о једном клирику који је одбио да се претплати на *Физику*, јер њему та знања не требају.

И да закључимо ова разматрања бићима која су од давнина летећа по ноћном небу страшила људски род – змајевима, аждајама и вештицама. За разлику од почетне представе ноћног неба као „благодатног мрака“, који просвећеног посматрача посвећује у тајне природе, ноћ има и своју другу страшну страну, која се открива углавном само непросвећенима. Та ноћ која плаши непросвећене је „время когда ночная привидѣнія бываю: когда души изъ гробовъ устаю и любиме свое посѣщаваю: когда авети очи наше плаше. Кто разумни нетѣе се ослабнути и сожалити, да оваково что у умъ чловѣческѣй естѣ и когда унити могло“ (Стојковић 1802: 92). Кад у то глуво доба ноћним небом пролети још понеки „змај“ или „аждаја“, чиста физика може одједном постати бајка.

„Но рѣдко естѣ да се овай шарь тако продолжитѣ у течению своему, да онъ за собомъ аки репъ нѣки влечетѣ и ево ти читателю мой! летущаго змая. [...] Како не бы кугла овакове величине оне устрашила кой не знао что э? Кадчто се чинитѣ, аки бы изъ нихъ искре испадале, кадъ что обаче имаю по два по три ожака изъ койх дымъ или огнь силно исходитѣ. Нѣ ли ово права аждая? [...] Гледетѣи на ово изясненіе морамо слабости чловѣческой сожалити да э она поредѣ разума своего – на огнене аждае и змаеве дойти могла“ (Стојковић 1803: 88, 90).

Поред аждаја и змајева, у правим бајкама мора бити и вештица, а у њихово „постојање“ се Стојковић могао уверити ни мање ни више него у свом родном Срему. Низом анегдота од којих је једна и о хапшењу вештица у Срему и истеривању ђавола у Руми, физичар као да духовито и на симболичан начин жели завршити своје дело повратком у детињство где заправо оваква погрешна уверења и настају. Јер „млада је душа подобна меком воску: у какав га калуп метнеш и салијеш, онаки образ од њега направиш“ (Обрадовић 2007а: 36).

Осим уџбеника из *Фисике*, Стојковић се у још једном делу бавио „лећим змајевима и аждајама“, односно метеорима. Дело *О воздушныхъ камняхъ и ихъ произхожденіи*, написао је на руском језику 1807. године и објавио у штампарији Универзитета у Харкову, чији је ректор тада постао, а приликом инаугурације одржао управо то предавање као приступну беседу. Захваљујући баш том делу остао је Атанасије Стојковић упамћен у светској науци као пионир словенске метеористике, а рецепција његовог научног рада у овом домену опстала је све до 20. века, када је крунисана именовањем једног брда у Сибиру, насталог након пада Тунгуског космичког тела, према његовом презимену (Милорадов-Гурин 2001: 15). Могли бисмо, дакле, закључити да сигуран пут до звезда не води кроз трновите стазе сујеверја него ипак науке, што показује и Стојковићев пример *per scientiam ad astra*, који је овим постхумним симболичним гестом досегнуо висине о којима је цео живот писао.

Анализирајући представе неба у српској литератури 18. века покушали смо поставити хипотезу за одређење типологије српског просветитељства. Примери су свесно бирани не из књижевних или теолошких, него из научних дела – *Совѣѣта зграваіо разума* (1784) прерађеног уџбеника из етике Јохана Августа Еберхарда *Sittenlehre der Vernunft*, Орфелиновог превода Рихтеровог уџбеника из физике објављеног у *Вечном календару* (1783), Рајићевог емпиријског списка *Асїролоїическое оїисаніе ѿ комеїахъ и своїсївахъ ѿѣхъже* који је написао док је посматрао комету 1769. године и тротомне Стојковићеве *Фисике* (1801–1803). Опредељењем за анализу представа неба присутних у научном дискурсу, уместо у фиктивно-књижевном или догматично-теолошком, тежило се за објективном представом ове проблематке која би послужила као оптимална платформа за нијансирања једне потенцијалне типологизације поетике српског просветитељства које се кретало од популарног преко практично-идеолошког и религијског до научног.

ИЗВОРИ И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ГРБИЋ, Драгана. Загледани у небо. *Алеїорије ученої ѿустїинољубиїеља. Посїуїаѿ алеїоризације у оїусу Јована Рајића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.
- ГРБИЋ, Драгана. *Шари аеросїаїиически јесу оне мащине дивне!* – или о усхићењу Атанасија Стојковића ваздушним куглама. *Досїијејев врїї* 3. Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2015.
- ГРБИЋ, Драгана. *Дело Досїијеја Обрадовића у евроїском књижевно-кулїурном контексту. Das Werk von Dositej Obradović im europäischen Literatur- und Kulturkontext*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2018.
- МАКСИМОВИЧ, Михаїло. *Малїї букварь за велику децу*. Беч, 1792.

- Николић, Ненад. Орфелин: Недовршена модерност. *Годишњак – Кашедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, посвећено усјомени на њроф. др Јована Деретића*. Година III (2007): 155–211.
- Николић, Ненад. Програми просвећености Захарија Орфелина и Доситеја Обрадовића. *Меандри просвећености: неколико лиа српске књижевности 18. и 19. века*. Београд: Службени гласник, 2010, 77–88.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Совјетии здраваіо разума*. Лајпциг, 1784.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Живоји и ѡрикљученија*. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2007а.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Басне*. Мидраг Матицки (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2007б.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Совјетии здраваіо разума*, приредио Душан Иванић, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2007в.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Собраније разних наравоучијелних вещијей*. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008а.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Песме, ѡисма, документи*. Мирјана Д. Стефановић (прир.). Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић“, 2008б.
- ОРФЕЛИН, Захарија. *Вбчний календарь*. Беч, 1783.
- ОСТОЈИЋ, Тихомир. *Захарија Орфелин – живоји и рад му*. Београд: Српска краљевска академија, 1923.
- РАЛИЋ, Јован. *Асѡролоическое ѡписаніе ѡ комейтахъ и својсѡивахъ ѡвѡхже*. у: Јанковић, Ненад Ђ. Јована Рајића Спис о комети од 1769. *Васиона XXXII/1* (1984).
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. *Фисика I*. Будим, 1801.
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. *Фисика II*. Будим, 1802.
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. *Фисика III*. Будим, 1803.
- СТОЈКОВИЋ, Атанасије. Писмо Јосифу Добровском, Беч, 15.9.1801. *Аѡанасије Сѡјковић, Јоаким Вујић*. Драгана Грбић (прир.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, Антологијска едиција „Десет векова српске књижевности“, књ. 21, 2015.
- ТУРИН-МИЛОРАДОВ, Јелена. Брдо Стојковић и историја ваздушног камења. *Флоѡистѡн = Phlogiston: часоѡис за исѡорију науке VII/11* (2001).

*

- GRBIĆ, Dragana. A Comet and the Balloon – The Matter of Enlightenment Matters. *Die Sachen der Aufklärung, Studien zum achtzehnten Jahrhundert 34*. 2012. XXVI. F. Berndt, D. Fulda (Eds.), Hamburg: Meiner-Verlag, 2013, 498–504.
- HUME, David. *An Enquiry concerning Human Understanding*, London, 1748.
- RICHTER, Adam Daniel. *Lehrbuch einer für Schulen faßlichen Naturlehre zum Gebrauch bey Vorlesungen entworfen und gesammelt von* vierte vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig und Budißin, 1779.
- SPINOZA. *Ethics*. GARRETT, Don. *The Cambridge Companion to Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- SORKIN, David. *The Religious Enlightenment*. Oxford: Princeton University Press, 2008.

ПРИЛОГ бр. 1

1а. Комајџа 1300. тогине (Augsburger Wunderzeichenbuch, XVI)

1б. Комајџа 1401. (Augsburger Wunderzeichenbuch, XVI)

ПРИЛОГ бр. 2

2а. Холандска лијпографија: „Мерење рејџа комете“, 1737.

2б. Хенри Робинсон, Летићи змајеви, прегдџава мейџора 16. 8. 1783.
(Henry Robinson, Draco volans)

ПРИЛОГ бр. 3

Захарија Орфелин, *Сотвореніе мiра*, 1783.

Dragana A. Grbić

SKY OF THE SERBIAN ENLIGHTENMENT

Summary

The paper analyzes the images of sky in the Serbian literature of the 18th century on the excerpts from the works of the most important representatives of the Age of Enlightenment such as Jovan Rajić, Zaharije Orfelin, Dimitrije Dositej Obradović, Atanasije Stojković and Mihailo Maksimović. Such a thematically profiled corpus indicates the Enlightenment concept of the sky ranging from factographic and scientific (astronomy, physics, chemistry, natural philosophy, mechanics), through mythological and folklore to theological and philosophical. The analysis of the discourse where the sky appears in

the works of Serbian authors of the Age of Enlightenment reveals various typological features of the poetics of Enlightenment, so among these images the following elements can be singled out: 1) philosophical-ideological enlightenment, 2) popular enlightenment, 3) religious enlightenment, 4) scientific enlightenment.

Институт за славистику
Универзитет у Келну
dgrbic@uni-koeln.de